

8. Magyar kultúra a két világháború közötti időszakban

8.1. Kisebbségi magyar kultúra

Az első világháborút lezáró békeszerződésekkel kialakult új határok nemcsak állami-politikai téren, hanem a kultúra, a művészet, az irodalom terén is éreztették hatásukat. A korábban egységes magyar kultúra területileg széttagolódott. A trianoni Magyarország keretei között megvoltak e kultúra fenntartásához a fontosabb intézmények, a határon túlra került területrészek azonban sokféle problémával kerültek szembe. Az intézményrendszer kialakítása és működtetése a Romániához került Erdélyben volt a legkönnyebben megoldható feladat, tekintettel a gazdag regionális hagyományokra. A többi területen, így a Csehszlovákiához került magyarlakta területeken kevésbé lehetett ezekre támaszkodni. A kisebbségi magyar kultúra megjelenésével kialakult egy sajátos policentrikus modell, amely alapvetően különbözik más többközpontú nyelvi kultúráktól. Az angol irodalom esetében például beszélhetünk többek között nagy-britanniai, észak-amerikai, illetve ausztráliai angol irodalomról. A határon túli magyar kultúra azonban továbbra is az egységes magyar nemzet kultúrájának volt a része, bár – a trianoni Magyarországtól való elhatárolás és a többségi kulturális és politikai közeg befolyására – felerősödött a regionális színezet. A határon túli magyar közösségek megindultak a szétfejlődés útján, nemcsak a kisebbséggé válás következtében, hanem mert eltérő társadalmi-politikai körülmények közé kerültek: a két világháború közötti időszakban Románia és Jugoszlávia királyság, Csehszlovákia és Ausztria pedig köztársaság volt, ami befolyással volt a kulturális mozgástérre és lehetőségekre is.

A csehszlovákiai magyarság, az ország közigazgatási helyzetének is megfelelően, két különböző politikai-kulturális közeget teremtett meg a maga számára: egy felvidékit (szlovenszkóit – a korabeli nyelvhasználat így nevezte meg Szlovákiát) és egy kárpátaljai (podkarpatszka ruszit, köznyelvben: ruszinszkóit).

8.2. A magyar kisebbség és az államfordulat

A két világháború közötti időszakban a Csehszlovák Köztársaságban nagyjából biztosítottak voltak a kisebbségi sajtó működésének feltételei: könnyen lehetett lapot indítani, a sajtószabadságot biztosította az alkotmány, noha időnként előfordult, hogy cenzori törvények miatt kitakartak egyes cikkeket vagy azok részleteit, elkoboztak egyes lapszámokat, vagy bizonyos időre betiltottak lapokat. Csehszlovákiában mintegy hatszáz különféle magyar lap jelent meg hosszabb-rövidebb ideig, ebből körülbelül hetven Kárpátalján. Az országos lapok közül a legjelentősebb az 1922 és 1938 között megjelenő *Prágai Magyar Hírlap* volt. Néhány jelentősebb kárpátaljai magyar sajtótermék: *Ruszinszkói Magyar Hírlap* (későbbi nevén: *Kárpáti Magyar Hírlap*) (Ungvár – Zombory Dezső, Rácz Pál, Kováts Miklós), *Határszéli Újság* (Ungvár – Tahy Endre, Magyar Bálint), *Az Őslakó* (Munkács – R. Vozáry Aladár), *Kárpátalja* (Beregszász – Nádas József, Kiss László, Nádas Anna), *Kárpáti Híradó* (Munkács – Simon Menyhért), *Kárpáti Napló* (Ungvár – Eperjessy József), *Kárpáti Magyar Gazda* (Beregszász – Bellyei László), *Beregi Újság* (Beregszász – Ják Sándor), *Munkás Újság* (Ungvár – Illés Béla, Gáti József, Fejér Herman) stb., melyek

többszörféle világos politikai elkötelezettséggel bírtak. Ezek az újságok, sajtótörténeti jelentőségükön túl, sajátos kordokumentumok is, hiszen olyan eseményeket tudunk legalább részben rekonstruálni belőlük, melyek egyéb forrásokból ma már elképzelhetetlenek. Így tudjuk például elképzelni, hogyan élte meg Ungvár magyar lakossága 1918–1920-ban az államfordulatot.

Lássuk a mindennapokat a *Határszél Újság* és az *Ungvári Közlöny* tudósításai alapján! Ezek szerint 1918 ősze szokatlanul meleg időjárást hozott. Ungváron a fák újra rügyet és virágot bontottak. A lakosság súlyos teherként élte meg az elhúzódozó háború következményeit, főleg az ellátási gondok következtében. Az élelmiszerekből fejadagok vannak, a cukor nagy részét „Galíciából csempészik”, kevés a zsír, az „aratási szalonna”, a „hadikávé”, a mosószer stb.; a görög katolikus polgári leányiskolában és tanítóképzőben, „tekintettel az internátus élelmezési nehézségeire”, a tanévkezdést is el kellett halasztani. Faluhelyen próbálkoznak a dohánytermesztéssel, de ezt mint törvénytelen vállalkozást a pénzügyőrség szigorúan bünteti. Sérelmes, hogy a hatóságok egy új rendelettel betiltották a házilagos „kisüstön való főzést” (azaz a házi pálinka készítését). Az embereket leginkább a halálos áldozatokat is követelő „spanyoljárvány” (spanyolnátha) nyomasztja. Október elején emiatt a város összes iskolájában tanítási szünetet rendeltek el.

Októberben kiderült, hogy Magyarország elvesztette a háborút. Ekkor azonban ez még nem tűnt tragikus végzetnek. „Az Isten végzetével nem szállunk perbe” – írta a *Határszéli Újság*. Egyetlen kérdés kerekedik minden más fölé: megszállják-e a „cseh-szlovákok” a várost, vagy sem. Decemberben egyre több hír szól erről. Az életminőség érezhetően megváltozik. A rendőrség elrendeli, hogy a boltok 6-tól 16-ig, a „nyilvános étkező helyiségek”, szórakozó és mulatóhelyek este 9-ig tarthatnak nyitva, magánlakásokban este 10 óra után nem maradhat olyan vendég, akinek ott-tartózkodása „a szokásos vendéglátás körön kívül esik”. Takarékoskodni kell a villamos energiával és a tüzelőanyaggal. Falragaszok hirdetik a kötelező ruha-beszolgáltatást, ami alól csak azok mentesülnek, akiknek 6–6 darabnál kevesebb nadrágjuk, kabátjuk, cipőjük, 12–12-nél kevesebb ingük, fehérneműjük van. „A ruhákat szegény leszerelő katonák kapják.” Ugyanakkor szétosztják és kiárusítják a katonai raktárak „közszükségleti cikkeit”. E körül bonyodalom és felzúdulás is keletkezik annak következtében, hogy Legeza Pál főispán-kormánybiztos sürgősen távozik a városból, és a művelet felügyeletére Bánóczy Béla vármegyei főjegyzőt jelöli ki. Az emberek tüntetnek Bánóczy mellett és ellen.

A karácsonyt az jelzi, hogy ez alkalomból az emberek fejenként 25 dkg cukrot kapnak, a görög katolikus ünnepre pedig gyertyát, szappant és rumot ígérnek a lakosságnak. Ellenben elmarad a karácsonyi éjféle mise, a betlehemjárás a város területén, s az egész megyében rendkívüli állapot lép életbe.

Az idegen hadsereg közeledtére nincs érezhető félelem, legfeljebb ijesztgetés, amikor a *Határszéli Újság* az alábbi meghökkentő módon számol be Kassa megszállásáról: „Sajnos, hogy a mieink zavargása és nagymérvű fosztogatása állította az elé a megoldás elé Kassa város vezetését, hogy a csehek bevonulását a legsürgősebben kérje [...] A cseh csapatok különben énekszóval, vígan vonultak végig a városon és csakhamar helyreállították a rendet”. Ugyanebben a lapszámban az első oldalon felhívás is megjelenik *A csehekhez* címmel. Ebben ezt olvassuk: „Csehszlovákok! Lehet, hogy pár nap múlva itt lesztek. Úgy halljuk, parancsotok van reá, nem is Prágából, hanem Párisból, hogy megszálljátok városunkat is. [...] Kérünk tehát benneteket azon szeretet alapján, amelyet ke-

resztény nép keresztény nép iránt érezni köteles, hogy e fegyverrel védjétek meg városunk minden polgárát kivétel nélkül és mi ígérjük, hogy ellenünk fordítani nem lesz okotok!” Az *Ungvári Közlöny* viszont a rémhírterjesztéstől óvott: „Ma mindenkinek egy kötelessége van: nyugalommal bevárni a fejleményeket. Aki okatlanul izgat és rémhíreket terjeszt: bűnt követ el a forradalom és a köztársaság ellen. A hazafiság azt követeli minden ungvári polgártól ma, hogy bizalommal és hidegvérrel várja az eseményeket.”

Ungvár megszállásának ceremóniája a következőképpen képzelhető el. A város lakossága, a „kiváncsi közönség” a Szobránci utcán (ma is így hívják) gyülekezett 1919. január 12-én délután. Egy idő után megjelent a polgárőrség is, hogy elejét vegye a rendzavarásnak. Ciaffi ezredes, „az ungvári megszálló csapat parancsnoka” „egy ungvári bérkocsin” érkezett délután fél három tájt. Markovszky, a rendőrkapitány és Szőke doktor, a városi orvos ment elé tolmács minőségében. A többiek: Berzeviczy István polgármester, a Ruszin Néptanács képviselőjében Suba Gyula kanonok, valamint két rendőrtiszt, a városi főjegyző és egy újságíró a vármegyeház előtt várakoztak. Az ezredes, miután a vármegyeháza elé érkezett, kiszállt a kocsiból, s ha hihetünk a tudósításnak, „az egész formalitás”, mármint a város átadása, „csupán pár percig tartott”. A beszélgetés olasz nyelven folyt az orvos tolmácsolásával, majd a végén az ezredes németül szólt a segédjéhez. „Az ezredes megjelenése és modora a jelenlevőkre igen jó hatással volt. Kifogástalan katona és előzékeny úriember hatását keltette mindenkiben.” Közben érkezett egy-egy tiszti kocsis, vagy tisztek jöttek lovakon, a katonaság azonban három után érte el a város szélét. A tolongó tömegben keresztül meneteltek a vármegyeháza előtti térhez, énekelve. Olasz egyenruhában voltak. A térről a kaszárnnyákba vonultak. A tömeg egy része széteszlott, de másik része végigkísérte a bejáratig. „különben csend volt mindenütt. [...] széteszolva a városba négyes, ötös csapatokban jártak be az uccákat”.

1919 elején, februártól az újságokban megjelennek az első fehéren hagyott részek, a cenzori törlések, ami kisebb-nagyobb gyakorisággal állandósul az elkövetkező két évtizedre. Bár van, aki azt találgatja, mekkora marad Magyarország a békedöntések után, a hétköznapi élet egyelőre nem a nagypolitikáról szól. Rövidesen kiosztják a fél évre érvényes „hatósági könyvecskéket”, amelyekre az élelmiszeradagok beszerezhetők. Bizonytalanná válik a közlekedés, a „jelenlegi vonatjárások menetrendje [...] teljesen megbízhatatlan”, különösen az Ungvár–Csap vonalon, azaz a határon át. Teljes leállás után február közepétől újraindul a vasúti közlekedés, ám csak az ún. iskolavonat, az a járat, amely a gyerekeket szállítja Csapról Ungvárra. Ladislav Moys, a „csehszlovák” zsupán felhívásban közli: „Tudomásomra jutott, hogy a csapi iskolavonattal a tanulók magyarországi lapokat csempésznek be, amennyiben még egyszer erre rájönnek, az iskolavonatot kérlelhetetlenül beszüntetem.”

Moys feltűnése realizálja a közigazgatás szimbolikus átvételét. Titkára, Mihalkó János és „cseh tisztek” kíséretében jelent meg Ungváron a vármegyeházán, hogy átvegye a hivatalt Bánóczy Bélától, akit a sebtében távozó Legeza főispán hagyott hátra mint minden es helyettesítő ügyintézőt. A helybeli lakosok által nem egyértelműen megítélt Bánóczy nem teszi le a hivatali esküt az új államra, de kötelességszerűen még egybehívja a vármegyei tisztikart. Moys szlovákul, majd a jelenlevők tiltakozására magyarul szólítja fel a tagokat az eskütételre, egyelőre hiába. Az emberek elsíratják Ady Endrét, „irodista-nőt”, „háztartáshoz értő leányt” keresnek, adnak-vesznek, fuvaroznak, adakoznak, egy-két kultúregylet is hallat magáról.

Egy újságíró meggyilkolásának esete – Pós Alajost a nyílt utcán ölik meg a megszálló katonák 1919. március 7-én – a lakosok számára emblematicussá válik. Bár ez volt a megszállás körüli napokkal összefüggésbe hozható egyetlen erőszakos haláleset, az elkövetkező két évtizedben a csehszlovák uralmat mégis főként ezzel az esettel jellemzik, majd az 1990-es években az eset emléke ismét kiemelkedik a homályból. A közfelfogásban ez szinte valóságosabb történelem, mint az, hogy megtörtént a hatalomátvétel.

Az 1920-ben újjáéledő magyar sajtó észrevehetően megváltozik, helyét keresi az új helyzetben. Nem csak híreket közöl, de észrevételeket is mer tenni és indokoltnak látja a bűnbakkeresést. A *Határszéli Újság*ból programszerűen kiemelhetők a fő tézisek. Magyar Bálint keresztényszocialista ünnepségen fogalmazza meg a magyarok számára új helyzetet: „Volt idő, amikor mikívülünk tulajdonképpen más nem is volt. Csináltuk a kultúrát, az ókor sötét éjjele után hirdettük a »szabadság«, »testvériség« eszméjét [...] de jött az ellenség és azt mondta: ő hozza az igazi szabadságot, ő hozza az igazi testvériséget, ő az igazi kultúrát”. A politikát a ruszinok csinálják, a magyarok csak oldalról szemlélődnek: „Szerettünk volna bele nézni abba a politikába, amelyet a ruszinok egy év óta folytatnak [...] fölkerestük a ruszin politika egyik képviselőjét, akitől egyes kérdéseinkre szíves felvilágosítást kértünk.” Megindul a később is annyira jellemző homályba veszés: már nem tudják, mikor is volt az az esemény, amihez egy évvel korábban még a hatalomváltást köthették: „Városunk, mint olyan utoljára akkor szerepelt a politikában, amikor azon a bizonyos ezerkilencszáztizenkilencediki januári vagy februári napon Moys zsupán megjelent a városházán”.

És végül a bűnbakkeresés. „[...] a volt Magyarország egyes népeit tulajdonképpen az tette államgyűlölökké és magyargyűlölökké, mert meggyűlöltek a magyar kormányok azon politikáját, amely a zsidókat az ő kárukra támogatta, erősítette, befolyáshoz engedte.” „Kell nekünk a minket megértő és bár saját jóvoltukért, de nem ellenünk, nem a mi kárukra fáradozó zsidóság, amely zsidó vallása mellett magyarnak meri magát vallani, de nem kell nekünk a konjunktúra zsidóság és ennek segítségére sem reflektálnunk, mert úgy sem lenne soha áldás és eredmény azon. Nem kell nekünk a bolsevikiekkel kacérkodó, nem kell nekünk [...] a zsidóság, hogy úton-útfélen hazug rágalmatokat terjeszt a magyarországi állapotokról [...] mi [...] ha talán kevesebben is, de becsülettel akarunk itt jogainkhoz jutni.” Sajátos módon a csehszlovák időszakbeli két népszámláláshoz kapcsolódóan a kortárs magyar visszhangok szerint a magyarság számának csökkenését nem annyira a népszámlálás esetleges meghamisítása, hanem sokkal inkább a zsidóság elkülönülése eredményezte.

A csehszlovák időkban a zsidók önálló nemzetiségként szerepeltek a statisztikákban, aktívan bekapcsolódtak a politikai életbe, héber nyelvű iskolák, gimnáziumok nyíltak (Ungváron, Munkácson), újságokat és könyveket adtak ki. 1921-ben Kárpátalja 604.745 lakosából 93.023 volt zsidó (15,28%), közülük 79.722 (85,7%) vallotta magát zsidó nemzetiségűnek. Anyanyelv szerint 70%-uk volt magyar, a többi jiddis, szlovák és ruszin. A több mint 400 hitközség mindegyike – az ungvári kongresszusi (neológ) gyűlekezet kivételével – ortodox volt, egyházi igazgatás szerint a pöstyéni Jüdische Kanzleihez tartozott. 1930-ban hivatalosan a 734.315 lakosból 91.845 fő volt zsidó (12,25%). Az 1941. évi statisztikában a magyar anyanyelvű zsidókat magyarnak tekintették, csak a jiddis anyanyelvűeket jegyezték be zsidóként. Így Kárpátalján az 1.031.815 fős összlakosságból 78.699 fő jelent meg zsidóként, valójában 146.199 (14,2%) volt izraelita vallású.

Az államfordulat azt is eredményezte, hogy 1919–1920-ban egyre-másra kivándoroltak a magyarok, köztük az ungváriak: „Ismét szomorú emberek jöttek-mentek városunk utcáin az elmúlt napokban; készülődtek, búcsúztak [...] Budapestre mentek.”

Az új időszámítás elkezdődött. Magyarországra útlevéllel, sőt vízummal lehetett csak utazni, hosszú utánajárást követően. Ugyanakkor kishatárforgalmi egyezmény keretében a csehszlovák–magyar és a csehszlovák–román határszakaszon külön határátlépési engedéllyel rendelkezettek a határsávban élő lakosok, illetve azok, akik az államhatár másik oldalán valamilyen tulajdonnal rendelkeztek. A határátkelőhelyek távol estek egymástól, a zöldhatáron való illegális átkelések gyakoriak voltak, elterjedt volt a csempészet. A Csehszlovák Köztársaságban betiltották a magyar ünnepeket, a magyar himnusz éneklését, a nemzeti színek viselését, a legnagyobb állami ünnepek a Csehszlovák Köztársaság kiáltásának napja (október 28.), valamint T. G. Masaryk köztársasági elnök születésnapja (március 7.) lettek.

Közép-Európában az 1920-as évek közepétől indult meg a rendszeres rádiózás, Csehszlovákiában 1928-tól volt magyar adás a kassai, majd a pozsonyi rádióban, illetve 1934-től az iskolarádióban is. Szinten minden településen volt mozi („mozgó”, azaz mozgókép).

8.3. Iskola és egyház

Magyarországon az egységes oktatási rendszert az 1777-ben kibocsátott első állami tanügyi rendelet, az I. Ratio Educationis (*Ratio educationis totiusque rei litterariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*) teremtette meg. Valamennyi oktatási intézményben, akárcsak előtte, a latin nyelv maradt az oktatás nyelve, minthogy ez volt az állam hivatalos nyelve: ezt használták az országgyűlésben, a közigazgatásban, a bíróságokon, és latinul fogalmazták meg a törvényeket. Ez volt az országban élő „különféle nemzetek” közös nyelve. A rendelet szorgalmazta ugyanakkor a német nyelv oktatását, amely a hozzáférést biztosította a magasabb képzéshez, illetve az alapfokú iskolákban az adott településen élők anyanyelvén történő oktatást. Ennek eredményeképpen valósult meg Magyarország területén a horvát, a német, a magyar, a román, a ruszin, a szerb és a szlovák falvakban, városokban az anyanyelvű oktatás. Az 1806-ban kibocsátott II. Ratio Educationis arról is rendelkezett, hogy az oktatásban – tananyagban, tankönyvekben – kerülni kell mindent, ami sérelmes lehet a vallási és nemzeti tolerancia szempontjából, illetve az ország területén a gimnáziumokban kötelezővé tette a magyar nyelv oktatását. Egy 1819-es rendelet az 1819/1820-as tanévtől minden iskolatípusban kötelezővé tette a magyar nyelv oktatását. 1840-ben vált az ország hivatalos nyelvévé a magyar, majd a közép- és felsőfokú tanintézetek hivatalos oktatási nyelvévé is. 1844-ben a magyar lett Magyarország államnyelve. Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc után, 1850-től, az 1849-ben elfogadott osztrák oktatásügyi törvény, az Entwurf (*Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich*) volt érvényben Magyarországon is, egészen az 1867-es kiegyezésig, az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttéig. Ennek a törvénynek a legfontosabb újítása az volt, hogy a gimnáziumokban bevezette a szaktárgyi tanítási rendszert.

Az 1867. évi kiegyezési törvény alkotmányos közjogi és önkormányzati önállóságot biztosított Magyarországnak. Így jöhetett létre többek között a vallás- és közoktatásügyi

minisztérium a tanügy irányítására. Eötvös József kultuszminisztersége idején került sor a magyarországi oktatásügyet korszerűsítő reformra az 1868. évi népiskolai törvény által, mely a tankötelezettség és a tanszabadság egyensúlyán alapuló modern népoktatás törvényi alapjait teremtette meg. Trefort Ágoston minisztersége az iskolaépítési programról volt nevezetes, ő elsősorban a közép- és felsőfokú oktatást korszerűsítette. Apponyi Albert pedig a róla elnevezett oktatási törvénnyel, a Lex Apponyival (1907) elindította azt a folyamatot, amely az állami iskolákat igyekezett kizárólag magyar tannyelvűvé tenni, a nemzetiségek nyelvének megőrzése ekkortól gyakorlatilag a felekezeti oktatási hálózatra maradt.

Az 1918-ban létrejövő új állam, a Csehszlovák Köztársaság egy ideig megőrizte a korábbi iskolaarendszert: a cseh országrészekben az osztrák, Szlovenszkóban és Kárpátalján a magyar iskolaügyi törvények és rendelkezések maradtak életben. Kárpátalján az oktatásügyi tárca legmagasabb helyi fóruma 1922-től az Iskolaügyi és Nemzetművelődési Minisztérium Ungvári Referátusa lett.

Az 1919. augusztus 26-án kelt 495/1919. sz. kormányrendelet szolgálati eskü letételére kötelezte a pedagógusokat. Az 1920. február 12-én elfogadott 103/1920. sz. törvény enyhített a megfogalmazáson, és szolgálati fogadalom letételére kötelezte mindazokat, akik meg akarták őrizni állásukat. Az 1922. július 13-án kelt 226/1922. sz. ún. kis iskola-törvény többek között kimondta a nyolcéves általános tankötelezettséget, a volt magyar területeken addig hatosztályos elemi népiskolák nyolc évfolyamossá bővítését, illetve megfogalmazta, hogy a nemzeti kisebbségek iskoláiban a csehszlovák nyelv oktatása is kötelezővé tehető. Az 1923. június 8-án elfogadott 137/1923. sz. törvény bevezette az államnyelv kötelező oktatását minden tanintézetben. 1928-ban rendeletileg tiltották meg az 1928. október 1-je után Magyarországon szerzett diplomák nosztrifikálását. Ennek az volt a következménye, hogy egyre kevesebben mentek Magyarországra tanulni, illetve onnan egyre kevesebben tértek vissza a diploma megszerzése után. A Csehszlovákiába került magyar felsőoktatási intézmények mind megszűntek: az eperjesi jogakadémia Miskolcra, a teológia Budapestre, majd Sopronba, a selmecbányai bányászati és erdészeti főiskola ugyancsak Sopronba költözött, a kassai gazdasági akadémia pedig bezárta kapuit. 1919 nyarán felszámolták a Pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetemet, és helyette létrehozták a cseh és szlovák nyelven oktató Komenský Egyetemet. Csehszlovákia felsőoktatási intézményei a különböző főiskolák, valamint a prágai, a brünni, a pozsonyi csehszlovák és a prágai német egyetemek voltak az időszakban.

A Csehszlovák Köztársaságban az alsóbb fokozatú iskolatípusokat az ún. népiskola kategóriájába sorolták, és két fokozatát különböztették meg: az alsóbb fokozatú elemi iskolákat és a felsőbb fokozatú polgári iskolákat. A középiskolákhoz tartoztak a gimnáziumok és tanítóképzők.

Az 1921/1922-es tanévben Kárpátalján 118 magyar elemi iskola működött 18.462 tanulóval. Az 1925/1926-os tanévben magyar nyelven 146 elemiben tanulhattak a gyermekek. Ebből 101 magyar, 28 csehszlovák–magyar, 11 ruszin–magyar, négy német–magyar, két csehszlovák–ruszin–magyar, egy csehszlovák–német–magyar tannyelvű volt. Az 1935/1936-os tanévben a 118 magyar elemi 365 osztályában 18.171 gyermeket oktatott 363 pedagógus.

Az államfordulat után, az újonnan megalakuló csehszlovák állam kétféle polgári iskolatípust örökölt meg. A korábban Ausztriához tartozott cseh, morva és sziléziai polgári

iskolák háromosztályosak, míg a volt magyarországi, azaz szlovenszkói és kárpátaljai iskolák négyosztályosak voltak. Szlovenszkó polgári iskoláit az 1925/1926-os tanévtől háromosztályossá reorganizálták. Ugyanez Kárpátalján az 1934/1935-ös tanévtől történt meg. Az 1937/1938-as tanévtől ismét négy évfolyamosakká lettek a polgárik, ám ezt a negyedik évfolyamot nem mindenütt tudták elindítani, mivel fenntartásukhoz az állam nem járult hozzá, és költségeit a községeknek, illetve a szülőknek kellett állniuk.

Az 1919/1920-as tanévben a negyven polgári iskolából még kilencben folyt magyar nyelven oktatás, rövidesen azonban már csak Beregszászban, Munkácson és Ungváron voltak magyar osztályok a ruszin–magyar polgáriban. A helyzet nem változott annak ellenére sem, hogy Nagyszőlös és környékének magyar lakossága szinte évről évre kérvényezte magyar polgári iskola megnyitását. Az 1935/1936-os tanévben a három polgáriban összesen huszonnégy magyar osztály működött 988 tanulóval és huszonnyolc pedagógussal.

Ungváron Trianon előtt két polgári iskola volt: egy állami polgári fiúiskola (1914) és egy állami polgári leányiskola (1901-től református, 1904-től állami). Az 1919/1920-as tanévtől a fiú polgári helyébe ruszin tannyelvű vegyes polgári lépett, ahol az 1920/1921-es tanévtől magyar párhuzamos osztályokat is indítottak. A leány polgári helyén 1920 februárjában szlovák tannyelvű polgári iskola indult, ahol az 1923/1924-es tanévtől cseh párhuzamos osztályok is indultak. Az 1937/1938-as tanévtől a szlovák és a cseh polgárit különválasztották. Az első bécsi döntés után, 1938 novemberében a cseh és szlovák polgári iskolákat bezárták, a ruszin polgári helyett visszaállították a Trianon előtti magyar fiú és leány polgári iskolát, s a ruszin és a szlovák tanulók a párhuzamos osztályokba kerültek.

Az 1939/1940-es tanévtől a ruszin és a szlovák osztályok számára önálló polgári iskolát nyitottak. Az egyetlen felekezeti polgári, a görög katolikus leányiskola ugyancsak Ungváron volt, melynek jogelődje az 1875-ben megnyílt hatosztályos, majd nyolcosztályos népiskola, ahol az 1879/1880-as tanévtől szervezték át a felső négy osztályt polgári iskolává. Munkácson az első polgárit 1882-ben szervezték meg a leányok számára. Ezt a tanintézetet az 1920/1921-es tanévben egybeolvasztották az 1916-ban indított fiú polgárral. Ekkortól 1939-ig ruszin és magyar tannyelvű volt, majd az 1939/1940-es tanévtől ismét önálló magyar polgári (fiú- és leányiskola) lett. Ugyanebben a tanévben a városban még három polgárit nyitottak: egy állami ruszin tannyelvű fiú- és leányiskolát, egy állami német tannyelvű koedukációs iskolát és egy zsidó polgári leányiskolát.

Nagyszőlösön 1880-ban nyílt magyar polgári iskola. Ez 1920-tól ruszin tannyelvű volt, a magyar osztályokat fokozatosan leépítették, majd az 1926/1927-es tanévtől cseh párhuzamos osztályokat szerveztek. 1935-ben a ruszin és a cseh polgári különvált. Az 1939/1940-es tanévtől ismét egyetlen polgári működött magyar és ruszin tannyelvű osztályokkal.

Husztón 1897-ben nyílt magyar és ruszin tannyelvű fiú és leány polgári iskola, ahol 1920-tól csak ruszin nyelven folyt az oktatás. Az 1933/1934-es tanévben önálló cseh polgárit is nyitottak, amely az 1939/1940-es tanévtől ruszin és magyar tannyelvű lett. Az 1940/1941-es tanévben még megnyitottak egy magyar tannyelvű zsidó polgári fiú- és leányiskolát.

Nagybereznán 1920-ban nyílt állami ruszin tannyelvű koedukált polgári iskola, 1924-től csehszlovák tannyelvű párhuzamos osztályokat indítottak benne. Az 1934/1935-ös tanévtől a párhuzamos osztályokból önálló polgári iskolát alakítottak ki. 1939-től már csak egyetlen ruszin tannyelvű polgárijá volt a településnek.

Perecsenyben koedukációs polgári iskola működött 1921-től ruszin tannyelvvel, 1939-től ruszin és magyar tannyelvvel. Szerednyén 1937-ben nyílt állami ruszin tannyelvű vegyes polgári iskola, szlovák párhuzamos osztályokkal. A tanintézet az első bécsi döntés után megszűnt.

Sajátos történet a bilkei, ahol az 1923-ban nyílt polgári iskola, melyet az első bécsi döntés után a beregszászi gimnázium idetelepített ruszin osztályai révén gimnáziummá alakítottak, majd az 1940/1941-es tanévtől ismét visszaminősítették polgári iskolává. Hasonlóképp Rahón 1923-ban nyílt ruszin polgári, amely 1927-től cseh párhuzamos osztályokkal bővült. A két polgári az 1929/1930-as tanévtől szétvált két külön tanintézetre, bár 1937-ig közös maradt az igazgató. A cseh polgári 1938 decemberében szűnt meg. A ruszin polgári 1939 szeptemberétől két tanévre ruszin gimnáziummá alakult át, majd ismét polgárivá minősítették vissza.

Az 1940-es évek első felében Aknaszlatinán, Alsóvereckén, Körösmezőn, Királyházan, Nagybocksón, Nagylucskán, Ökörmezőn, Rahón, Szentmiklóson, Szolyván, Técsőn működött még polgári iskola.

Kárpátalja gimnáziumi városai a tárgyalta időszakban: Ungvár, Munkács, Huszt és Beregszász. A két világháború között a beregszászi reálgimnázium volt az egyetlen, amelyben végig működtek magyar párhuzamos osztályok.

Az ungvári gimnázium bírt a legrégebb múlttal. Az 1613-ban a Zemplén vármegyei Homonnán alapított középfokú tanintézetet 1646-ban telepítette át Ungvárra a főnemesi Drugeth-család. A magyar gimnáziumot a csehszlovák időszakban ruszin tannyelvűvé nyilvánították, a magyar osztályokat fokozatosan leépítették, s helyette cseh tannyelvű párhuzamos osztályok nyíltak. Az első bécsi döntés után, 1938. november közepétől újra induló tanítás már újra magyar gimnáziumban zajlott, ruszin tannyelvű párhuzamos osztályokkal. Az 1940/1941-es tanévtől az addig koedukált gimnáziumból kiváltak a leányosztályok, számukra önálló tanintézetek hoztak létre, melyet Árpádházi Szent Erzsébetről (1207–1231) neveztek el. A következő, 1941/1942-es tanévtől a fiúgimnázium kettévált ruszin tannyelvű gimnáziumra (az évkönyv szerint működésének első éve) és magyar tannyelvű gimnáziumra, mely a több évszázados ungvári gimnázium örökösének tekintette magát és felvette a Drugeth nevet. A város héber gimnáziuma 1934-ben nyílt meg, fenntartója a Javne Héber Kultúregyesület volt. Ezt a tanintézetet 1943-ban számolták fel.

Munkácson 1868-ban nyílt nyilvános jogú magán alreálgimnázium, 1875-től állami algimnázium lett, 1890-től pedig fokozatosan nyolcosztályos főgimnáziummá bővítették. 1919-től ruszin reálgimnáziumként működött, 1925-től fokozatosan cseh párhuzamos osztályokkal. 1938. november közepétől ismét magyar tannyelvű gimnázium lett, ruszin párhuzamos osztályokkal. Az 1939/1940-es tanévtől a ruszin tagozat önálló gimnáziummá szerveződött. A magyar gimnázium az 1940/1941-es tanévtől felvette a honfoglaló magyarság vezérének, a középkori magyar uralkodóház névadójának, Árpád fejedelemnek a nevét. A városban 1924-ben egy zsidó gimnázium is nyílt, amely a következő évben kapott nyilvánossági jogot, fenntartója a Kárpátaljai Zsidó Iskolaegyesület volt. A tanintézetet 1943-ban bezárták, az épületet katonai kórház céljaira foglalták le.

Beregszászban 1888-ban nyílt meg az állami alreáliskola, ami 1895-től állami főgimnáziumként működött. A magyar gimnáziumi diákok az államfordulat után, 1919-ben nagy számban Magyarország területére, Tarpára telepedtek, majd 1921 és 1924 között Fehérgyarmaton végezték tanulmányaikat. A beregszászi anyaintézet 1920-tól ruszin re-

álgimnáziumként működött, magyar párhuzamos osztályokkal. A csehszlovák időszakban ez volt az egyetlen kárpátaljai gimnázium, ahol magyar nyelven lehetett tanulni. Az első bécsi döntés után ismét magyar tannyelvű gimnázium lett.

1938 novembere után a Volosin-kormány az Ungvárt, Munkácsot, Beregszászt elhagyó ruszin és ukrán gimnazisták számára Perecsenyben, Szolyván, Bilkén, Rahón és Beregrákoson állított fel állami gimnáziumokat, illetve Nagybockón a Szent Bazil rend tartott fenn gimnáziumot. A követő tanévtől ezek a tanintézetek vagy megszűntek, vagy polgári iskolákká minősültek.

Iparos- és kereskedőtanonc iskolák működtek Beregszászban (1883–1919 között és 1921-től), Huszton (1912-től az 1938/1939-es tanév kivételével), Munkácson (1926-től), Nagyszőlősen (1933-tól), Szolyván (1921-től), Técsőn (1920-tól), Ungváron (1933-tól). Ezekben az iskolákban fém-, fa-, mű- és villamosipari, ruházati, borbély, asztalos, cipész és élelmezési szakembereket képeztek. Ungváron a nőipariskolában (1939-től) fehérneművarrást és felsőruhavarrást tanultak. Iparostanonc iskola működött Csapon (1929-től), Nagybereznán (1920-tól), Perecsenyben (1925-től), Rahón és Tiszaújlakon (1893-tól, az első világháború idején szünetelt a tanítás); kereskedelmi tanonciskola Munkácson (1925-től), kereskedelmi szaktanfolyam pedig Munkácson (1940-től) és Nagyszőlősen (1921–1942 között). Állami felsőkereskedelmi tanintézet (kereskedelmi akadémia) is működött Munkácson (1918-tól), valamint Ungváron (1939-től) is. Magyar nyelvű képzés egy beregszászi szakiskolában és a munkácsi kereskedelmi akadémia magyar tagozatán folyt.

Kárpátalján három tanítóképző működött: Ungváron görög katolikus (1793-tól), Munkácson görög katolikus (1902-től) és állami tanítóképzők (1914-től). Ezekben azonban a két világháború között megszüntették a magyar nyelvű képzést.

1928-ban alakult meg a Podkarpatszka Ruszi Általános Magyar Tanítóegyesület. Elnöke Szerényi Ferdinánd, alelnökei Mónus Gyula, Balogh Sándor, Bán János, Nagy Gáspár, főtítkára pedig a tankönyvírásban is jeleskedő Kormos Gerő volt. Az egyesületnek *Magyar Iskola* címmel jelent meg pedagógiai lapja Beregszászban 1928–1931 között Szerényi Ferdinánd szerkesztésében. Ugyancsak Beregszászban adott ki 1934–1935-ben pedagógiai lapot *Új Korszak* címmel Czabán Samu és Ilku Pál. Czabán korábban ifjúsági lappal is megpróbálkozott, mely ugyanitt jelent meg 1927–1929-ben *Jó Barátom* címmel.

Az oktatási intézmények fenntartásában és a nemzeti identitás őrzésében fontos szerep hárult az egyházakra. Az 1921-es népszámlálás adatai szerint Kárpátalja összlakossága: 606.568 fő (csehszlovák állampolgár 599.808), nemzetiségi szerint ruszin/orosz/ukrán 372.884, magyar 102.144, zsidó 80.059, cseh/szlovák 19.737, német 10.460. Az 1930-as népszámlálás szerint az összlakosság 725.357 (csehszlovák állampolgár 709.129), ebből ruszin/orosz/ukrán 446.916 (63%), magyar 109.472 (15,4%), zsidó 91.255 (12,9%), cseh és szlovák 33.961 (4,8%), német 13.249 (1,9%), román 12.641 (1,8%), végül cigány 1.357. A magyar lakosság részaránya Ungváron 17,8%, Munkácson 22,5%, Beregszászban 52,2%, Huszton 7,9%, Nagyszőlősen 24,8%, Körösmezőn 11,1%. Felekezeti hovatartozás szerint: görög katolikus 359.167 (49,5%), pravoszláv 112.034 (15,4%), zsidó 102.542 (14,1%), evangélikus és református 72.425 (10,2%), római katolikus 69.262 (9,5%). A magyarok közül: református 68.867, római katolikus 25.737, görög katolikus 14.309, izraelita 5.870, pravoszláv 10. A kárpátaljai magyarság tehát döntően református, részben római katolikus és görög katolikus vallású volt.

Az 1919-től részben a csehszlovák Kárpátalja részévé váló volt magyar vármegyék – Ugocsa, Máramaros, Bereg, Ung, Szatmár, Szabolcs – római katolikus hívei az államfordulat előtt a Szatmári Római Katolikus Egyházmegye fennhatósága alá tartoztak. A trianoni béke következményeként a szatmári egyházmegye három részre szakadt: 14 plébánia maradt Magyarországon, 44 plébánia Romániához került, illetve 44 plébánia 70 pappal és mintegy hetvenötezer hívővel a Csehszlovák Köztársaság része lett. Boromisza Tibor (1907–1928) szatmári püspök 1923-ban nevezte ki Tahy Ábrahám (1860–1934) ungvári római katolikus plébánost püspöki helynökké, majd rövidesen Kárpátaljára látogatott, ahol „az elszakítás óta” először járt bérnakörúton. 1928-ban Kárpátalján mozgalom indult, hogy a terület önálló római katolikus püspökséget kapjon. A Szentszék 1929-ben megkötötte Romániával a konkordátumot, aminek eredményeképpen többek között megszűnt a szatmári ordinárius joghatósága az egyházmegye kárpátaljai része fölött. 1930-ban a római Szentszék helyben önálló püspöki adminisztratúrát létesített, melynek élére apostoli kormányzóvá Tahy Ábrahámot nevezte ki. Halálát követően, 1935 februárjától Szvoboda Ferenc pápai kamarás lett a kárpátaljai apostoli kormányzó. Kárpátalja katolikus társadalmában terjedni kezdett a hír, hogy a szatmári egyházmegyétől elcsatolt kárpátaljai és kelet-felvidéki résznek mint apostoli kormányzóságnak az önállósága megszűnik, és a kassai püspökséghez csatolják. A lakosság aláírásokat gyűjtött, amit 1936 januárjában a római Szentszékhez továbbított azzal a céllal, hogy kérje a Kárpátaljai Apostoli Kormányzóság önállóságának fenntartását, illetve a területen önálló püspökség felállítását. 1939. szeptember 1-jével Szvoboda Ferenc kárpátaljai római katolikus apostoli kormányzót apostoli kormányzói helynökké minősítették. Az újabb államfordulat után, 1939 októberében pápai rendelkezésre megszüntették a Kárpátaljai Római Katolikus Apostoli Kormányzóságot, s a terület egyházközségei ismét egyesültek a szatmári egyházmegyével.

A Munkácsi Görög Katolikus Püspökség 1646-tól datálódik, az ungvári várban ekkor kötötték meg az egyházi uniót. (A görög katolikusok azok a keresztények, akik miután kiváltak a görögkeleti /ortodox/ egyházakból, egyesültek /megkötötték az egyházi uniót/ a római katolikus egyházzal.) Az államfordulat idején az egyházmegye püspöke Papp Antal volt (1912–1924), akit a csehszlovák hatóságok kiutasítottak az országból. Utóda Gebé Péter lett (1924–1932), aki haláláig betöltötte ezt a posztot. Örökebe Sztójka Sándor lépett (1932–1943). A szóban forgó időszakban a püspökséghez húsz magyar plébánia tartozott. 1937-ben a csehszlovák kormány és a Vatikán közötti megállapodás értelmében a munkácsi és az eperjesi egyházmegyék kikerültek az esztergomi püspök joghatósága alól, ahová 1918 szeptembere óta tartoztak, és ideiglenes jelleggel az Apostoli Szentszéknek lettek alárendelve. A bulla kimondta, hogy a határ menti csonka egyházmegyék igazgatását a szóban forgó területen működő apostoli helynök vezetése alatt álló egyházi bizottság látja el. Sztójka püspök azt nyilatkozta: „A Csehszlovák Köztársaság határait most már a ruszin lakosság számára a szentatya is megszentelte és megáldotta.” A Szentszék 1939. július 19-i bullája újra az esztergomi metropóliába sorolta a munkácsi püspökséget.

Az érintett régió az államfordulat előtt a Tiszáninnen Református Egyházkerület fennhatósága alá tartozott. Révész Kálmán püspök (1918–1931) 1919 őszén tette át székhelyét Kassáról Miskolcra. Két éves szünet után, 1920 októberében tartott közgyűlést az Ungi Református Egyházmegye Szűcs István esperes és Bernáth Zoltán egyházmegyei gondnok elnökletével. 1921 júniusában az Ungi Református Egyházmegye lelkési kara

állást foglalt azzal kapcsolatban, hogy Szlovénzkóban fel akarják állítani az önálló szlovák egyházmegyét. A lelkesi karnak az volt a véleménye, hogy az ungi egyházmegyéhez tartozó szlovák községekben mindig is szlovákul folyt az istentisztelet, nyelvi szempontból tehát nem indokolt a szétválasztás. A *Ruszenszkói Magyar Hírlap* ezt így kommentálta: „Ruszenszkónak külön református püspökséggé kell alakulnia s az ungi egyházmegye egysége a ruszin és szlovák határok kiigazításáig épségben tartandó, mert az egész Ung megye Ruszenszkóé!” Ugyanekkor tartották a Máramaros-ugocsa Református Egyházmegye lelkesi közgyűlését Nagyszőlősen. Itt elhangzott, hogy a harminckét egyházközségből a „földarabolás miatt” csupán huszonöt maradt meg. Kimondta a gyűlés, hogy „Podkarpatszka Rusz reformátusainak külön egyházkerületbe (püspökségbe) szervezése iránt megteszi a szükséges lépéseket és erre hívja fel Bereg és Ung reformátusait is.” 1921 júliusában Ungváron református presbiteri ülésen Barkaszy Károly szalókai lelkész indítványozta, hogy „a volt ungi egyházmegyéből Ruszenszkóban maradt” tizenkét egyházközség mondja ki a volt egyházmegyéjétől való elszakadást és alakítson önálló kárpátaljai egyházmegyét. 1921 augusztusában Beregszászban értekezletet tartottak a Máramaros-ugocsa, Beregi és Ungi Református Egyházmegyék küldöttei. A máramaros-ugocsa egyházmegye részéről Sütő Áron egyházmegyei főjegyző javasolta, hogy a fenti három egyházmegye alakítsa meg a külön egyházkerületet. 1921 decemberében megalakult a szervezőbizottság, 1922. október 31-én pedig kimondták a Kárpátaljai Református Egyházkerület létrejöttét. Egyelőre csak a helyettes püspököt választották meg Biki Ferenc személyében. 1923. április 17-én a Kárpátaljai Református Egyházkerület első püspökévé választották meg Bertók Béla munkácsi lelkészt, beregi esperest, akit június 7-én a munkácsi református templomban iktattak be. Rövidesen Léván a Szlovénzkói és Ruszenszkói Egyetemes Református Egyház első törvényhozó zsinata hivatalosan elismerte a Kárpátaljai Református Egyházkerület megalakulását. 1925. december 16-án a háború óta először került sor Kárpátalján református papavatásra. A csehszlovák állam az egyházkerületet 1932-ben ismerte el hivatalosan. Az újabb államfordulatot követően, 1939. március 1-jén Budapesten a Magyarországi Református Egyház zsinata döntött az önálló Kárpátaljai Református Egyházkerület megszüntetéséről, illetve a Tiszántúli Egyházkerülethez csatolásáról.

A kárpátaljai református egyház által Beregszászban működtetett Kálvin Nyomda nem csak egyházi és vallásos tárgyú kiadványokat adott ki, hanem szépirodalmat is, valamint könyvsorozatot a *Szeretet Kiskönyvtára* címmel. 1923 és 1937 között minden évben megjelent a *Szeretet Naptár*, 1923 és 1938 között pedig kéthetente a *Szeretet* című hitépítő újság. A református diákság lapja volt a *Baráti Szó* Varga Imre szerkesztésében (1930–1933). Munkácson és Nagyszőlősen az egyház árvaházat működtetett. 1935-ben megalakult a Kárpátaljai Református Segítő Egyesület. 1918 őszén 276, 1937-ben pedig 255 elemi református népiskola működött a Csehszlovák Köztársaság területén. A gyülekezeteknek több mint 50%-a tartott fenn iskolát.

8.4. Irodalom, zene

Fábry Zoltán csehszlovákiai magyar író az 1918 utáni időszakról a következőket írta: „Kezdek voltunk mindenképpen, és átmenet nélkül mesterekké, hangadókká kellett vál-

nunk [...] Tanultunk, tanulók voltunk, és máris tanok és tanítók felett kellett ítélnünk. Ez persze nem mehetett gikszerék nélkül.”

Ungvárról Krúdy Gyula (1878–1933), a magyar irodalom jeles alakja így írt 1919-ben *Havasi kürt: Ruszka-Krajna Kistükre* című művében: „ahol a Tisza ered, a máramarosi só terem, ahol a legzordabb a Kárpát, hosszú, alig elviselhető a tél, asszú nyár sovány keblű földet fonnyaszt, medve bög a rengetegben és közel az országhatárhoz fénylő kis város, egy másik kis Budapest csillogtatja lámpásait, Ungvár nézegeti magát az Ung folyóban.” Szépirói, romantikus túlzások ezek, mégis jól szemléltetik a korszak közíróinak Ungvár-, illetve Kárpátalja-szemléletét. A 93 oldalas írásmű – Ruszin-Krajnai Könyvtár sorozat-címmel, annak egyetlen darabjaként jelent meg – a vidéket Közép-Európa legszebb tájai közé sorolja. Szépségében a vad Kaukázushoz tartja hasonlónak, miközben a világ mit sem tud róla. A legkirívóbb jellegzetessége e mesebeli tájnak Krúdy szerint a lakosok végtelen szegénysége.

Mást látott itt meg a kortárs író, Szabó Dezső (1879–1945), aki Ungváron kezdte el írni *Elsodort falu* című regényét. Krúdy műve visszhangtalan volt és elfelejtődött, Szabó Dezső viszont a két világháború közötti időszakban a legtöbbet emlegetett művek egyike volt. Szabó az első világháború időszakában Ungváron gimnáziumi tanár volt. A *Tanárok* (Nyugat, 1916) című elbeszélésében mutatta be Ungvár mindennapjait, az iskolai életet, a helyi tanárokat. Első kisregényét *Nincs menekvés* címmel 1917-ben jelentette meg az Ung megyei Könyvnyomda. S ezután következett az *Elsodort falu*: „Egyszer aztán az ungvári Cikerén bujdosva: belém hullt ez a cím: elsodort falu. Hónapokig hordtam magamban. [...] Két-három oldal meg is született belőle [...] Aztán a kezdő nyár egy délutánján, az ebéd után, az ungvári Korona-kávéházban egyetlen pillanatban elélem alpesedett az egész regény.”

Csehszlovákiának is a legszegényebb tartománya volt ez a vidék, noha utólag kiderült, hogy anyagilag jobb világot ért meg a lakosság, mint ami az 1940-es évek elején következett. Ne feledjük azt sem, hogy minden államváltással elúsztak a lakossági megtakarítások, a nehezen megszerzett kis vagyonkák.

Korabeli szóhasználattal, szociális riportot írt Kárpátaljáról Balogh Edgár (*Tíz nap Szegényországban*, 1930–1931) és Fábry Zoltán (*Az éhség legendája*, 1932). A szociográfia műfajának igazi remekét alkotta meg Mónus Gyula és Szerényi Ferdinánd: *Bene – Beňa község jelene és múltja* (Beregszász, 1934).

A magyar tudományos irodalom igazán szolid eredményt ezenkívül a történettudományban, Sas Andor (1887–1962) munkássága révén tudott felmutatni, aki az időszakban Munkácson volt kereskedelmi iskolai tanár, s sokat tett többek között a város helytörténetének feltárása terén. Jelentős tudománytörténeti esemény volt 1931-ben a Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi, Művészeti Társaság, közismert nevén a Masaryk Akadémia T. G. Masaryk köztársasági elnök adományából történt létrehozása. Az Akadémia tagjai azonban alig fejtettek ki tudományos tevékenységet, s a szervezet a pártpolitikai viták keresztútjába került. A Masaryk Akadémia főtitkára Szerényi Ferdinánd (1886–1938) lett, aki előtte Ungváron gimnáziumi tanárként működött, egyúttal a Kárpátaljai Általános Magyar Tanító Egyesület élén állt. A szervezet elismerte többek között Sas Andort jelentős tudományos tevékenységéért.

A Csehszlovákiában megjelent több mint kétezer féle magyar nyelvű könyvnek csak igen kis töredéke esett Kárpátaljára. Persze ehhez az is hozzátartozik, hogy ezen a vidéken csak az elinduláshoz voltak elégségesek a feltételek; aki nem csupán lokális irodalmi

hírnévre tört, annak ebből a körből ki kellett lépnie. A humanizmus, a felvilágosodás, a 19. századi liberalizmus egységesítő hatására végbement a regionális irodalmi kultúrák egyesülése, ami a nemzeti irodalmak létrejöttét eredményezte. Trianon, a történelmi Magyarország feldarabolása következtében ez az egységesség a magyar irodalomban megszűnt, önállósuló irodalmak jöttek létre, külön fejlődési utakon, melyek az adott területrészek hagyományaira támaszkodtak, emellett azonban megmaradtak valamiféle benső egységnél, az egyetemes magyar irodalmat képviselték, amelyen belül a nemzetiségi jelző a létezési keretet határozta meg, a művészi értéket nem. A kivételt több szempontból Kárpátalja jelentette. Itt nem voltak meg a nagy fajsúlyú regionális hagyományok, e régióban szakadt el leginkább az irodalmi gondolkodás a magyar irodalom egészének fejlődési ívétől, zárkózott regionális keretek közé, különösen a második világháború után. Az 1920–1930-as években nem választható szét pontos határ mentén a kárpátaljai és a szlovenszói magyar irodalom, legfeljebb az előbbi perifériálisabb jellegére utalhatunk. Akkor is így van ez, ha a korszakban a magyarországi irodalmi életet döntően befolyásoló *Nyugat* című folyóirat hasábjain is többször foglalkoztak kárpátaljai alkotókkal és műveikkel. Turczel Lajos irodalomtörténész találó megfogalmazása szerint: „A kisebbségi társadalomban és irodalomban a provincializmus nagy veszélyt jelent. Az elnyomottság, a nemzeti létben való veszélyeztetettségnek érzése érzékennyé, sértődékennyé tesz, és a korproblémákkal szemben sokszor a saját kis világ falai közé zár. A megkülönböztetésnek, a fél- és negyed-lehetőségeknek intenzív tudatosítása, a nemzeti lét teljes kiélésének korlátozottsága felnagyítja a kisebbségi sérelmeket, és »rabsággá«, »mártíriummá« fokozza a kisebbségi helyzetet.” Ennek ellenére nem hagyható ki a magyar irodalomból ez a fejezet sem, amely sajátos szint képvisel, megkerülhetetlen eleme a kárpátaljaiságnak. Nevesebb alkotók voltak a két világháború között például Fülöp Árpád (1863–1953), Ilku Pál (1912–1973), Ják (Jakubovits) Sándor (1898–1980), Kiss László (1904–1976), Nátolyáné Jaczkó Olga (1895–1970), Prerau Margit (1909–1944), Rácz Pál (1888–1952), Sáfáry László (1910–1943), Simon Menyhért (1897–1962), Tamás (Tvaroska) Mihály (1897–1967) és Vaskó István (1893–1940). Fülöp Árpád, aki Erdélyben született, tanulmányait a kolozsvári egyetemen végezte, s mint magyar–latin szakos tanár került Ungvárra. Foglalkozott fadaragással is, juhar- és szilfából székely motívumú bútordarabokat faragott, amelyeket ungvári otthonában Móricz Zsigmond is megcsodált.

Az időszakban Kárpátalján a következő könyvsorozatokot adták ki magyar nyelven (egyes esetekben a tervezett sorozatból végül csak egy-egy könyv lett): A Néplap Könyvtára, Hitvédelmi füzetek, A Néplap Műkedvelő Színtára, Cserkész-könyvtár, A Szeretet Kiskönyvtára, A Jó Barátom Kiskönyvtára. A magyar nyelvű könyvek között legnagyobb számban szépirodalmi művek jelentek meg. Az adott időszakban magyar nyelvű könyveket (is) megjelentető nyomdák voltak (ezek szerepelnek kiadóként, eltekintve egy-két magánkiadástól; némely esetben a megjelenés helye és a nyomda telephelye nem egyezik; ilyen esetekben sejthető, hogy nem a nyomda a kiadó, csak bér munkát végzett): Beregszászban – Kálvin, Merkur, Kormos, Haladás; Munkácson – Grosz, Grünstein, Nekudah, Kárpáti, Novina, Pannonia, Reform; Ungváron – Földesi, Lám, Miravcsik, Skolnaja Pomoscs, Svoboda, a Szent Bazil rend nyomdája, Unio és Viktoria. A magyar könyvkiadás szempontjából a legjelentősebb a maga kb. huszonöt kiadványával a Kálvin Nyomda volt Beregszászban. A nyomda a Kárpátaljai Református Egyház tulajdonát képezte.

A Csehszlovák Köztársaságban az egyik leghasznosabbnak tartott törvény a könyvtárak szervezésére vonatkozott, melyek alapján a kárpátaljai helyzet is javult. Az 1919/430. sz. törvényerejű rendelet a négyszáz főt meghaladó magyar népesség, illetve magyar iskola megléte esetén kötelezővé tette a magyar nyelvű közkönyvtár felállítását. A községi könyvtár fenntartása a község feladata volt. A könyvtár vezetői általában a helybeli tanítók voltak. A rendelet a szórványmagyarságra is vonatkozott, ezeken a településeken is nyitottak magyar részleget a könyvtárakban. 1935-ben Kárpátalján 592 könyvtár volt, ebből 190 magyar, 421 ruszin (orosz, ukrán), 36 cseh (szlovák), a többi német és román. Ezekben összesen mintegy százezer kötetel tudtak szolgálni. A könyvtárak statisztikái szerint az emberek a magyar szerzők közül elsősorban Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Gárdonyi Géza, Zilahy Lajos, illetve Gulácsy Irén műveit keresték. Arról nem tudni, mennyire olvasták a helyi szerzőket. Néha találhatók a helyi lapokban panaszok arról, hogy az emberek csak kalendáriumokat hajlandók olvasni, ami, ugyancsak a kortárs lapvélemény szerint, igénytelen olvasási kultúrára vall. A helyi lapoknak többnyire volt irodalmi rovata, ahol közöltek könyvismertetéseket, s ezek között szerepeltek a kárpátaljai alkotók művei is. A *Kárpáti Magyar Hírlap* című lapban Kováts Miklós a könyvismertetéseknel 1936-ban elkezdte használni a következő mottót: „Ne feledd: az úri lakás a könyvtárnál kezdődik.” Egy könyvkereskedés reklámjában pedig ez olvasható: „szép könyvtár nélkül nincsen értékes, úri lakás.” 1922-ben megjelent egy kérészéletű lap *Napsugár* címmel a „könnyű fajsúlyú irodalmi termékek” terjesztésére, nem elhanyagolva „a mélyebb és irodalmilag értékeesebb műfajok kultiválását sem.” A csehszlovákiai magyar irodalom történetének kiemelkedő lapja volt az 1921–1923 között megjelenő *Tűz*. Itt fedezték fel többek között Nátolyáné Jaczkó Olgát. A romániai Kolozsváron 1926 és 1940 között megjelenő *Korunk* című folyóirat teret adott a csehszlovákiai magyar szerzőknek is. A magyarországi lapok közül a korszak vezető folyóirata, a *Nyugat* kritikákat, recenziókat közölt a határon túli magyar irodalomról. Az 1933–1944 között megjelenő *Látóhatár* volt az a lap, amelyik rendszeresen és hivatásszerűen foglalkozott az egész magyar nyelvterület irodalmával és kultúrájával, így a csehszlovákiaival is.

Ebben az időszakban Magyarországról nem lehetett könyveket, lapokat és folyóiratokat behozni Csehszlovákiába. A magyarországi irodalom a csempészáru kategóriába tartozott. 1930-ban Csehszlovákiában országszerte revízióknak vetették alá a nyilvános könyvtárak állományát, melynek során az 1918 előtt kiadott, államellenesnek nyilvánított könyveket kivonták az olvasói forgalomból és megsemmisítették. A magyar közintézmények könyvtárainak hasonló revíziójára már közvetlenül az államfordulat után sor került.

Magyarországról olyan írók érkeztek előadókörútra Csehszlovákia magyaralkta vidékeire, mint Szabó Dezső, Karinthy Frigyes és Móricz Zsigmond. Az 1935-ben Budapesten tartott ún. első Kisebbségi Irodalmi Esten (erdélyi, felvidéki és vajdasági résztvevőkkel) Kárpátalját Tamás Mihály képviselte. Fontos esemény volt 1937 végén, amikor erdélyi magyar írók estjeit tartották több kárpátaljai (és szlovenszkoí) településen. A vendégek között volt többek között Tamási Áron, Molter Károly és Ligeti Ernő. Az Erdélyi Szép-műves Céh 10 kötetes, a csehszlovákiai magyarok számára készült válogatása megvehető, illetve megrendelhető volt a könyvesboltokban, illetve a lapkiadóknál. Magyarországon az 1931. évi könyvnapokra először adták ki külön kötetben „az elszakított országrészek íróinak antológiáját” *Koszorú* címmel. Kárpátalján (Ungváron, Munkácson, Beregszász-

ban) 1936-ban, majd 1943-ban rendeztek könyvnapokat, illetve a tárgyalt időszakban utoljára 1944 júniusában.

A 20. század egyik legjelentősebb magyar zeneszerzője, zongoristája és zenetudósa, Bartók Béla többször is megfordult Kárpátalján. Nagyszentmiklóson született 1881-ben. Apja halála után, 1889-ben anyjával és húgával Nagyszőlőstre költöztek. Itt járt elemi és polgári iskolába, illetve itt adta első nyilvános koncertjét 1892-ben a vármegyeházán (ma a magyar tannyelvű középiskola épülete). Elköltözésük után, már felnőttként többször is ellátogatott Kárpátaljára, ahol magyar, román és ukrán népdalokat gyűjtött. A két világháború közötti időszakban kétszer is koncertezett Ungváron. Kapcsolatban állt Plotényi Nándorral és Zádor Dezsővel is.

Plotényi hegedű- és zongoraművész volt. Munkácson született 1844-ben, majd bejárta a világot, sokfelé koncertezett. Nagyságát és elismertségét jelzi, hogy zongorán négykezeszt játszott Liszt Ferencsel, illetve egyes hegedűkoncertjeit Johannes Brahms kísérte zongorán. 1896-ban Nagylázra költözött, s ettől kezdve tevékenyen részt vett Ungvár kulturális életében. Nem sokkal 1933-ban bekövetkezett halála előtt költözött Budapestre.

Zádor Dezső (1912–1985) ungvári zongoraművész és zeneszerző volt. Az 1930-as években kezdett koncertezni. 1936 és 1938 között Prágában a művelődési minisztérium folklórosztályán Kárpátalja zenei referenseként népdalkutatással foglalkozott. A második világháború után az ungvári zeneművészeti szakiskola igazgatója (a tanintézet 1991 óta az ő nevét viseli), majd a filharmónia művészeti vezetője lett, 1963-tól a lembergi konzervatórium tanára, 1978-tól professzora volt.

8.5. Képző- és iparművészet

Képzőművészet terén az időszak nyitánya egy jelképes – egyúttal lezáró – dátumhoz köthető. 1918. május 8-án Técsőn meghalt Hollósy Simon festőművész (1857, Máramarossziget), a naturalizmus és a realizmus egyik legkiválóbb magyar képviselője, akinek nagybányai iskolája a szabadtéri napfényes tájfestéssel évtizedekre meghatározta a magyar festészet fejlődésének útját, a modern magyar festőművészet elindítója lett. Hollósy 1901-ben kivált a nagybányaiak közösségéből és a következő évtől nyaranta Técsőre vitte tanítványait.

1921-ben Munkácson létrejött a Munkácsi Művészklub [más néven: Podkarpatszka Ruszi Festőművészek Klubja] a festő Virág Gyula (1880–1949) vezetésével. A klub doayenje Beregi Sámuel munkácsi zsidó festőművész volt. 1931-ben Boksay József, Erdélyi Béla, valamint cseh festők, Bedrich Oždian és Jaroslav Kaigl kezdeményezésére megalakult a Podkarpatszka Ruszi Képzőművészek Szövetsége. Az utóbbinak hosszú évekig Erdélyi Béla volt az elnöke.

Már 1921-től folyamatosan voltak kiállítások. Például a Művészklub az év elején képkiallítást rendezett Munkácson, az év végén pedig Beregszászban téli tárlatot Kárpátalja és Kelet-Szlovenszko festőművészeinek alkotásaiból. Ősszel Ungváron Angyal Géza festőművésznak és grafikusnak, illetve Bayer Ágost festőművésznak volt kiállítása. 1922-ben Ungváron előbb önálló bemutatkozási lehetősége volt Boksay Józsefnek, majd a Művészklub tagjainak – Erdélyi Béla, Boksay József, Virágh Gyula, Grabovszky Emil, Ijjász Gyula – műveit láthatta a közönség. 1922–1923 fordulójának nagy eseményei vol-

tak a Petőfi Sándor, az 1948–49-es magyar szabadságharc emblemikus költőegyenisége születésének centenáriuma alkalmából tartott ünnepségek. Sziklay Ferenc kortárs csehszlovákiai magyar kultúrpolitikus szerint ezen ünnepségektől „számítható a szlovenszkói és kárpátaljai magyarság hogy úgy mondjam »kisebbségi« öntudatának, közösségérzetének fogantatása. Ez az első egységes és országos megmozdulás támasztotta fel a lelkekben az országos szervezkedés, a biztos alapokra fektetett kultúrmunka szükségérzetét, az egyesületi jog igénybevételének kívánságát”. Kárpátalján azzal is tisztelték az esemény előtt, hogy a *Ruszenszkói Magyar Hírlap* karácsonyi (1922. december 24-i lapszám) melléklete Petőfi egész alakos képe volt, Ijjasz Gyula festményének reprodukciója. Mindez annak az országos magyar kulturális megmozdulásnak a keretében történt, hogy 1923-ban Petőfi Sándor és Madách Imre, 1925-ben pedig Jókai Mór, azaz a 19. századi magyar irodalom kiemelkedő alkotói születésének centenáriumára emlékező ünnepségeket szerveztek országszerte. 1926-ban II. Rákóczi Ferenc, az 1703–1711-es magyar szabadságharc vezetője születésének 250. évfordulója volt hasonló nevezetes, széles körben ünnepelt évforduló.

Az 1920-as években tűnt fel Spaláné Benes Miláda ungvári festőművész. A közös tárlatok sorában nagy feltűnést keltett az 1926-os ungvári (Boksay József, Novák Andor, Vaczik Theodor, Szay Károly) és az 1933-as munkácsi, amelynek anyagát csehszlovákiai körútra vitték. 1938 februárjában párizsi kiállításon mutatták be kárpátaljai festők műveit. Az 1930-as években jelentkeztek Sárkány Baba, Lahita Ernő, Boreczky Béla, Koczka András, Soltész Zoltán festőművészek. 1937-ben ünnepelték Remes Ferdinánd festőművész negyedszázados alkotói jubileumát.

Kárpátalján időről-időre kiállítottak magyarországi festőművészek is, legtöbbször egyúttal vásárlási lehetőséget is biztosítva. 1927-ben Ungváron állított ki Bayer Ágost és Knicht Sára, 1930-ban Munkácson Mund Hugó, 1931-ben pedig Iványi Grünwald Béla. 1926 és 1933 között többször volt kiállítása Kárpátalján, illetve dolgozott itt Rottmann Mozart. 1924 és 1934 között Kárpátalján élt Erdei Viktor budapesti festő, szobrász és grafikus. Neves magángyűjtő volt az ungvári Kontratovics Viktor, akinek többek között Lotz Károly, Feszty Árpád, Pólya Károly, Barabás Miklós képek voltak a birtokában.

Az 1920-as években népszerű iparművész volt Walentinyi Ida és Varga Irén, az 1930-as években Bíró István, szintén népszerűek voltak Ádám Gyula és Ortman Rezső szobrászok. Híres volt Markovics Antal munkácsi fotográfus is.

(Baktai) Egry Ferenc (1864–1945) kiségyházi harangöntő közismert személyiség volt, műhelyét elődei alapították 1793-ban. Egry ezenfelül kigazda politikus, szenátor is volt hosszú időn keresztül. Harangjai a köztársaság egész területére eljutottak, Magyarországról is számos megrendelést kapott. A kiállításokon rendszerint aranyérmet nyert. Keresetéből adományozott pártcélokra, kultúraszolgálatra, és megesett, hogy a harangot ingyen adta valamely kárpátaljai egyházközségnek, felekezeti megkülönböztetés nélkül. Így pl. a Kavasch Ernő tervezte ungvári evangélikus templomnak is adományozott egy harangot 1925-ben. A templom berendezését ungvári iparosok készítették: a templompadokat Steierer Ferdinánd, az oltárt és a szószéket Olcsváry Gyula, a csillárt Kohut és Tsa, az oltárképet Szilvay Sion festette.

Az 1940-es évek közepéig Kárpátalja talán legnagyobb köztisztelőjének örvendő férfijaként ismert Egry Ferencről Mécs László és Reményik Sándor kortárs költők verset is írtak. Egry nevenapjára mintegy negyedszázadon át minden évben Kiségyőkre zárandokoltak a kárpátaljai magyarok fontos személyiségei. Ma is Egry öntötte harang kondul

meg Közép-Európa közel kétszáz templomában Kárpátalján, illetve Magyarország, Szlovákia és Lengyelország területén.

1941. május 17. és június 8. között a Művészeti Hetek rendezvénysorozata Hóman Bálint magyar kultuszminiszterrel együtt az irodalom és a művészet kiválóságait személyesen is elhozta Ungvárra. A könyvkiállítást a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete szervezte, a képzőművészeti kiállítást Csánky Dénes, Aba-Novák Vilmos, Bernáth Aurél, Hincz Gyula, Molnár C. Pál, Szőnyi István és mások képei mellett Kárpátaljáról Boksay József, Erdélyi Béla, Koczka András, Kontratovics Ernő olajfestményeit, Manajló Ferenc temperáit tekinthette meg a közönség. Viszont 1943-ban a „felvidéki és kárpátaljai képzőművészek” budapesti kiállításán, melynek szervezője a Kazinczy Társaság (Kassa) volt, a 23 alkotó 182 műve közé Kárpátaljáról már csak az egyetlen Erdélyi Béla négy olajfestménye fért be.